

**СИМВОЛІЧНИЙ ПРОСТІР ВІЗАНТІЙСЬКОЇ
ЛІТУРГІЇ У КНИЗІ «АЛФАВИТ СОБРАННИЙ,
РИТМАМИ СЛОЖЕННЫЙ...» СВТ. ЙОАНА
МАКСИМОВИЧА***

У статті простежено вплив літургійної традиції на книгу «Алфавит собранный, ритмами сложенный...» свт. Йона Максимовича на прикладі циклу віршів «Літургія», де автор розкриває свій погляд на провідну роль у житті християнина Таїнства Євхаристії, завдяки якому здійснюється діалог між Творцем і людиною, сходження Божої благодаті на неї.

Літургія, за висловом архімандрита Кипріяна (Керна), завжди була і є «центральною нервом християнського життя», «основою і завершенням усього богослужбового життя»¹. Завдяки Таїнству Євхаристії людина має змогу максимально наблизитися до Бога, здійснити акт «реального, конкретного обожествлення»² своєї природи. Божественна Літургія є величним символічним дійством, у якому втілюється у реальність заповідь Ісуса Христа: «Хто тіло Моє споживає та кров Мою п'є, той в Мені перебуває, а Я в ньому. Як Живий Отець послав Мене, і живу Я Отцем, так і той, хто Мене споживає, і він житиме Мною» (Ів. 6:56). Таким чином, літургія, за визначенням Міхаеля Кунцлера, «є ділом Триєдиного Бога для багатьох, обміном життям для участі вірних в обожествленню людському бутті Сина в Євхаристійних дарах»³. Щодо візантійсько-слов'янської традиції, то літургія, на думку Марчело Гардзаніті, виступає репрезентантом культурного горизонту православної слов'янської богослов'я, яке під впливом візантійської моделі набуває «надзвичайно вишуканих літературних форм», відіграючи важливу роль у «композиції і текстовій традиції церковнослов'янської писемності»⁴.

* Стаття є розширеним варіантом доповіді, виголошеної на міжнародній науковій конференції «Етика отців у київській богословській думці епохи Реформ (кінець XVI – початок XVIII ст.)» (Київ, НаУКМА, 20–23 вересня 2007 р.).

¹ Киприан (Керн), архимандрит. *Евхаристия (из чтений в православном богословском институте в Париже)*. – Париж, 1947. – С. 25.

² Там само. – С. 339.

³ Кунцлер М. *Літургія Церкви* / Пер. з нім. Монахині Софії. – Львів, 2001. – С. 238.

⁴ Гардзанити М. *Церковнославянская агиография в византийском литургическом контексте: Священное Писание и литургия в литературной композиции Жития Параскевы* // Славяноведение. – 2000. – № 2. – С. 50.

Вплив літургійної традиції присутній і в книзі «Алфавит собранный, ридмами сложенный...» свт. Йоана Максимовича⁵, відомий у літерознавстві як збірка житій святих, викладених у віршовій формі. Проте «Алфавит» складають, поряд із агіографічними, вірші морально-дидактичного змісту, три з яких мають назву «Литургія»⁶. Варто нагадати, що за барокової доби ритмічну структуру тексту вважали одним із основних факторів впливу на слухача⁷. Тим-то автори учительних творів (о. Віталій Дубенський, о. Ісайя Копинський, о. Кирило Транквіліон-Ставровецький, свт. Йоан Максимович, свт. Димитрій Туптало та ін.) часто вводили до перекладних творів оригінальні вірші. Катерина Борисенко розцінює це як засіб поширення інформації, вважаючи, що саме вірші дозволяли сконцентрувати увагу реципієнта на найсуттєвішому⁸. Зокрема дослідниця, аналізуючи синкретизм поезії та прози в українській дидактичній літературі XVII–XVIII ст., розглядає вірш як усвідомлюване авторами певне обрядове дійство⁹ з виразним тяжінням «до молитовної ритміки та стилістики», що нібито мало викликати «сприйняття авторської думки як певної аксіоми» й допомагало авторові втілити найголовнішу мету – «уславити Бога, послуговуючись усіма доступними йому художніми засобами»¹⁰.

Слід гадати, цю мету переслідував і свт. Йоан Максимович, створюючи цикл віршів «Литургія», що його розпочинають такі рядки:

Слухати Литургии благопотребное

Дѣло, душѣ и тѣлу много полезное (арк. 54 зв.).

Автор наголошує на тому, що літургія є головною подією у житті православного християнина, закликає мирян до збереження давніх традицій:

...Литургии всѣ не оставляйте,

Заповѣди преданны цѣло сохраняйте.

В Недѣлю в Литургии не бысть, грѣх ест смертный,

Внемли се и соблюдай челоуѣче перстный.

В Службѣ совершается тайна превелія,

⁵ Максимович Иоанн. *Алфавит собранный, ридмами сложенный от Святых Писаний, из древних речений на ползу всѣм чтущим в правой вѣрѣ сущим. Прежде от языка римска, а нынѣ слоном словенска, прочіих напечатася, во спасете собрася*. Благословенієм... Иоанна Максимовича, архієпископа Чернѣговскаго...— Чернігів, 1705.— 10+140+1 арк.

⁶ Там само.— Арк. 54 зв.—58 зв. Далі, покликаючись на це видання, аркуш зазначатиму прямо в тексті.

⁷ Пор.: Маслюк В. *Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні*.— К., 1983.— С. 40.

⁸ Борисенко К. *Явище синкретизму поезії та прози в українській літературі барокової доби: Дисертація ... канд. філол. наук*.— Харків, 2003.— С. 63.

⁹ Ї ж. *Явище синкретизму...*: Автореферат дис. ... канд. філол. наук.— Харків, 2003.— С. 5.

¹⁰ Там само.— С. 5.

Послушай, виновна ти будет спасенія.

Не буди тебѣ тяжко молча постояти,

На всяко дѣло добро благодать пріяти (арк. 55).

Об'єктом уваги свт. Йоана Максимовича виступає сучасна йому людина та її щоденна поведінка, уявлення про дозволеність чи гріховність учинків тощо. Прагнучи довести необхідність євхаристійного життя, автор спрямовує погляд читача до наслідків, що їх може спричинити відмова від участі у літургії чи негідна поведінка під час Служби Божої. При цьому серед адресатів тексту бачимо не лише окремого вірянина, а й загалом церковну громаду та священнослужителів. Автор поступово розкриває свою думку щодо провідної ролі у житті християнина Таїнства Євхаристії, завдяки якому здійснюється діалог між Творцем і людиною, сходження Божої благодаті на неї.

Для підкреслення слушності цих настанов обрано три життєві колізії:

Архіерей заходный о сем возвѣщает (арк. 54 зв.);

Предивно возвѣщают гисторики дѣло... (арк. 57);

Се преславный учитель Рымскій повѣствует,

От достовѣрных людей, в книзѣ описует

Названной Оград, в ползу днешним учителем

Всѣм потребне, духовным, мірским правытелем.

На листѣ шестнадцатом пятсот тамо чтѣте... (арк. 57 зв.).

Ідею першого вірша циклу втілює твердження, що людина, яка слухала «в день сей Литургії» (арк. 55), не може загинути від сил розбурханої природи, оскільки має на собі знак Божого захисту. Оповідючи про двох юнаків, котрі «в поле изыдоша, // Для лову звѣров, и птиц, на конѣ сѣдоша», автор підкреслює, що «Єдин от обою з них, слухал Литургій, // И умиленно стоял в церковном пѣніи» (арк. 54 зв.). Саме активне переживання літургії захищає цього юнака від смертовбивчого грому, крізь який чується таємничий голос:

Внезапу слышан глас, вопіющ с Небесе,

Обоим, в слышаніе, ужасна словесе.

Сидевым подобіем, бій, убій ко смерти,

Да будут совершенно всѣ уды сотерти (арк. 54 зв.).

Другий юнак не взяв участі у відправі Служби Божої, тим самим позбавивши себе, за свт. Йоаном Максимовичем, захисту від лихих сил:

...един от них с коня паде,

Громом язвен, в том мѣстѣ мертву душу предаде (арк. 54 зв.).

Натомість юнак, який слухав Божественну Літургію, чує голос («другій глас, сей преподобен // Не могу убить, слухал в день сей

Літургії, // Всяко оставаши дѣло во умиленіи» (арк. 55), що обєрігає його від смерті.

У вірші Таїнство Євхаристії осмислюється як символічне дійство, що є, за словами о. Мелетія Соловія, «видимим знаком невидимої Божої ласки»¹¹, порятунком людини від згубного впливу грішного світу, алегоричним втіленням якого виступає розбурхана природа:

В Службѣ совершается тайна превелія,

Послушай, виновна ти будет спасенія (арк. 55).

Цікаво, що, неодноразово наголошуючи на необхідності «во умиленіи» слухати літургію, під чим розуміємо, за архимандритом Кипріяном (Керном), активне, молитовне переживання Служби Божої¹², Йоан Максимович все ж робить послаблення для мирян: «Не буди тебѣ тяжко молча постояти...» (арк. 55).

Більш суворим є ставлення автора до священнослужителів, котрі відправляють Божественну Літургію. З огляду на те, що священник, за визначенням Міхаеля Кунцлера, «служить службу як просторово-видиме уприсутнення невидимої присутності Христа»¹³, неприпустимим у церковному житті є факт служіння ним літургії у стані важкого гріха. Цій темі присвячено другий вірш циклу «Літургія». Персонажем цього разу виступає священник, котрий «Впаде во грѣх смертелный претяжкій телесный, // Се сотвориши на долзѣ пребысть в том прелестный» (арк. 55). Попри те, що священнослужитель повинен підготуватися до служіння Божественної Літургії як духовно, так і тілесно, священник не лише продовжує перебувати у гріховному стані, але й скоює ще тяжчий гріх:

Во грѣху неисправлен служи Литургію,

Чрез долгій час непрійде ко покаянiю.

День от дне грѣх ко грѣхом всегда прилагаше,

Неисправлен в житiи весма пребываше.

Обаче, неостави дневна служенія,

На всякій день творяше он приношенія.

Службу Божественную всегда совершая,

Без исповѣданія в грѣсех пребывая (арк. 55).

Священник намагається відправити Службу Божу, не очистивши перед цим власну совість, що є неприпустимим і осудливим вчинком: «Якщо священник не висповідався і, маючи на совісті тяжкий гріх, наслідиться приступити до священнодійства Літургії, то, хоча й здійснить Таїнство (тому що має на собі знак священства...), одначе такий священнослужитель, додаючи гріх до гріха,

¹¹ Соловій Мелетій, о. ЧСВВ. *Божественна літургія: Історія — Розвиток — Пояснення.*— Рим, 1964.— С. 13.

¹² Киприан (Керн), архимандрит. *Евхаристия...*— С. 28.

¹³ Кунцлер М. *Літургія Церкви.*— С. 246.

піддає себе вічному засудженню»¹⁴. Кара за святотатство сувора – священник з вірша свт. Йона Максимовича не може спожити Святі Дари, через що не може причастити й парафіян. Тричі він намагається «сам ся причастити, // Простре руцѣ, Христово Тѣло раздробити» (арк. 55), не звертаючи уваги на знамення: «Внезапу тамо бысть Агнец невидимый // З патины взят, и его очима незримый» (арк. 55 зв.). Результат залишається незмінним:

Несподобись обещник Таин Святых быти <...>

По всем совершеніи Службы, Христа Тѣло,

И Кров Всесвятая, бысть невидимо цѣло (арк. 55 зв.).

Згідно з Міхаелем Кунцлером, «у таїнстві священства... відбувається входження людини... у церковну спільноту, до якої вона належить, у виконання іконографічної функції – відображати для своїх братів і сестер Господа, що невидимо присутній, діє як первосвященик, і робить Його таїнственным способом доступним чуттям»¹⁵. Тож у випадку, наведеному святителем Йоаном, священник перестає виконувати «іконографічну функцію», бути для вірян зразком для наслідування.

Ця людина винна перед Богом своєю гріховною спробою спожити Тіло й Кров Христову, про що сказано у «Першому посланні святого апостола Павла до коринтян»: «...хто їстиме хліб цей чи питиме чашу Господню негідно, – буде винний супроти тіла та крові Господньої!» (1 Кор. 11:27). Маючи на собі печатку гріха, примножуючи цей тягар ще й спробою здійснити Таїнство Євхаристії, жодного разу не припустивши думки про необхідність сповіді й покути, священнослужитель позбавляє громаду можливості прийняти Святе Причастя, наблизитись до Бога.

Свт. Йоан Максимович підкреслює: порятунок людини – у покаянні. Персонаж вірша лише після третьої марної спроби причаститися у цьому переконається:

Явственным чудом, ерей зѣло уstraшенный.

Аще дотоль во грѣсах пребысть помраченный.

В многом удивленіи, начать помышляти.

Як бы возможно милость от Бога пріяти.

Извѣстен, як полезно ест покаяніе,

И истинное грѣхов исповѣданіе.

Со многими слезами к Епископу тече.

Еже ему случися, истинно изрече (арк. 55 зв.).

Усвідомивши рятівну силу покаяння, котре, за словами Міхаеля Кунцлера, «знову приводить людину, що відмовилася від Бога, до

¹⁴ Историческое, догматическое и таинственное изъяснение Божественной Литургии / Сост. И. Дмитриевский. – М., 1993 (репринт). – С. 105.

¹⁵ Кунцлер М. Литургия Церкви. – С. 92.

обожествлювальної єдності Христового Тіла»¹⁶, священник щиро виконує накладену на нього єпитимію:

Пріємши от Владыки сам єпитемію,

Потщася всеусердно ко совершенію.

Пребысть в покаяніи през долгое время,

Радостен от Владыки данно нося бремя (арк. 55 зв.).

У нагороду за спокуту, наслідком якої бачимо «плоть его зморенну. // Постом, бденієм, духу так порабощенну» (арк. 55 зв.), священник отримує дозвіл служити Божественну Літургію, виконуючи тим самим свою безпосередню функцію, котра, за о. Йоаннієм Галятовським, полягає у тому, щоб «пилно старатися о спасеніє людей менших, которых под владзою своею мають... жебы кто з менших не впал в грѣх и душа его не згинула...»¹⁷.

Грішна людина завдяки покаянню знову повертає до себе Божу благодать, про що свідчить уведена свт. Йоаном Максимовичем символічна сцена чудесного знамення, внаслідок чого священник зміг причаститися:

Ново неслыханное чудо изявися,

Сам священнодѣйствуяй зѣло прослезися.

Три Агнци невидимо прежде восхищенны,

При новом освященном, бяху положенны.

Єгда обрати очи на чашу стоящу,

Зрит, исполненну Крови ко верху кипящу.

О сем сотворши Богу благодареніє,

Тамо неосужденно взять причащеніє (арк. 56).

Звертаючи увагу читача на можливість порятунку, автор наголошує, що людина має постійно стерегтися того, аби не уподібнитися персонажам його віршів:

Блюдѣте кійждо от нас, яко приступаем

К совершенію таин, в чом ся обрѣтаем.

Да искушает человек себе, тако да ясть,

Да не в осужденіє Тѣло Христа вснѣдь дасть.

Внемли, всяк пред Престолом Божиим стоиши.

Невидимо под видом хлѣба, Бога зриши (арк. 56).

Християнин має завжди пам'ятати про Жертву, принесену Христом заради спасіння людства: «Єдно Тѣло Христово, в яслех положенно, // Не премѣнно на Крестѣ тож бѣ пригвожденно» (арк. 56).

¹⁶ Там само.— С. 378.

¹⁷ Галятовський Йоанікій. *Грѣхи rozmaiti, вкратцѣ написанные* // Його ж. *Ключ розуміння* / Підгот. І. Чепіга.— К., 1985.— С. 381.

Духовні особи, як відзначає автор, мають насамперед стежити за власними вчинками, щоб давати гідний приклад для наслідування своїй пастві:

О іерею блюди, як имѣеш руцѣ,
 Что ими осязаш, да непаднеш муцѣ.
 Очи должны быть чисты яко голубинѣ,
 Не тогда як пріймеш, но в всякой годинѣ.
 Язык твой, чрез всѣ уда, тайнам касается,
 Разсуди внимателно, як обращается.
 Не тѣм ли Бога хулиш, друга проклинаеш.
 Во время Бога хвалиш, брата осуждаеш.
 Во всем буди опасен, чисты имѣй уды,
 Да не во суд пріймеш, всеу будут труды (арк. 56).

Священника, який завжди пам'ятатиме, «что бысть з оным ереем» (арк. 56 зв.), дотримуватиметься зазначених вище настанов («Чиста от всѣх пороков нескверна соблюдай» (арк. 56 зв.)), не спіткає й покарання («Да не будут ти Тайны во осужденіе, // Царствія Небеснаго во отверженіе...» (арк. 56 зв.)), а можливість прийняти причастя надасть сили протистояти спокусам земного життя («Господи кто достоин Таин может быти, // И един день без грѣха кто зможет пожити» (арк. 56 зв.)).

Об'єктом уваги третього вірша циклу постає церковне життя громади в цілому. Під час відправлення Божественної Літургії у день Різдва Христового гурт людей скоює тяжкий гріх:

...нѣкто собыраше

Прозванієм Олберт, з дванадцятми людьми,

Скоки пляси творящи, и со тремя женмы (арк. 57).

За спостереженням Міхаеля Кунцлера, Святі Отці висловлювалися щодо танку «як про диявольську облуду»¹⁸. У цьому розумінні постає танок й у вірші святителя: «Бѣсом порабощенны чрез всю ночь плясаху» (арк. 57). Гріх «пляшущих» полягає й у тому, що вони своїми діями перешкоджають іншим вірянам прийняти повноцінну участь у Божественній Літургії:

Безчинными же кличи твори препятіе

Іерею служащу, возбрани пѣніе.

Неможаху людіе Литурги слышати,

Ради скоков, и плясов пѣнію внимати (арк. 57).

Віддаючи перевагу тілесним потребам, людина позбавляє себе можливості наблизитися до Бога, оскільки, за словами о. Юрія Федоріва, «до грішної людини Бога благодать не має доступу»¹⁹, адже у «Посланні св. апостола Павла до римлян» сказано: «...думка

¹⁸ Кунцлер М. *Літургія Церкви*. — С. 153.

бо тілесна — ворожнеча на Бога, бо не кориться Законові Божому, та й не може. І ті, хто ходить за тілом, не можуть догодити Богові» (Рим. 8:7-8). Персонажі свт. Йоана Максимовича спокушаються танком замість того, щоб «в умиленні стоять» (арк. 58) під час Служби Божої.

Як зауважує Міхаель Кунцлер, стояння як тілесна форма вираження у літургії «означає «стояти» у стосунках з Богом життя»²⁰. Відмовившись стояти й молитовно слухати Божественну Літургію, віряни тим самим віддаляються від Бога, їхнє серце залишається закритим для сприйняття Служби Божої як вершини богослужбового одкровення, котре «відкривається серцю віруючого остільки, оскільки воно саме йому відкрито»²¹.

Свт. Йоан Максимович знову акцентує увагу читача на покайнанні та спокуті як єдиній можливості порятунку, однак відзначає, що людина має самостійно, без примусу це усвідомити. Саме тому його персонажі, відмовившись прислухатися до прохання ієрея («Изшедши от олтаря рече ко пляшущим: // Престаните в нощ Святу людем ся молящим» (арк. 57), змушені відбувати тяжку епитимію, накладену на них з Неба:

Обрящися к олтару іерей изрече,

Внуши Боже молитву да ни един зтече.

Но всѣ да пляшут чрез рок на едином мѣстѣ,

Стояще неподвижны, як значала бѣстѣ (арк. 57).

Спроба ближніх допомогти нічого не варта без покайнання грішної людини, може навіть завдати ще більшої шкоди:

Восхотѣ сын ерейскій, изяти сестрицу

Скачушу со инимы, взем ю за десницу.

Начат звлекати з ями, исторже ей руку.

Неразлучи скачущих, болшу придал муку (арк. 57 зв.).

Автор уводить у вірш символічні сцени чудесних знамень («Безпрестанно скачуше хлѣба не вкусиша, // Одѣянія мѣста всем неизмѣниша. // Чудо бѣ превеліе в день и нощ скакаху. // Ни пищи, ни питія отнюд непрімаху. // Не паде на них дожд, мраз, ни воздушна нужда, // Никая ина бѣда, ни противность чужда» (арк. 57); «Не истече кров з язвы, ниже прослезися. // Аки ничто пострада, не испусти гласа...» (арк. 57 зв.) з метою ще раз підкреслити обов'язок людини з побожною покорою визнавати Господне «верховне володарювання над собою, святість Його волі та свою провинність у порушенні Його закону»²².

¹⁹ Федорів Ю., о. д-р. *Пояснення церковних богослужень і святих тайн*: Підручник для школи і дому.— Львів, 2004.— С. 94.

²⁰ Кунцлер М. *Літургія Церкви*.— С. 154.

²¹ Киприан (Керн), архимандрит. *Евхаристия*...— С. 342.

²² *Историческое, догматическое и таинственное изъяснение Божественной Литургии*.— С. 9.

Кожний вірянин, аби його не спіткала доля «скачущих», має дотримуватися під час відправи Служби Божої «єрейских заповѣдей», викладених святителем у третьому вірші циклу:

Во время Литургій со страхом входѣте,

Блюдѣтесь от игр, праздных слов не износѣте <...>

В Церкви безчинных бесѣд скоков запрещайте,

В умиленіи стоятъ, кійждо поучайте <...>

Со страхом и трепетом вшедши помолимся (арк. 57 зв.—58).

Тільки за умови виконання зазначених настанов може відбутися Таїнство Євхаристії і люди, причащаючись, приймуть у себе Христову жертву²³. Відтак громада по відправленні Служби Божої сподобиться Божої благодаті, зможе прилучитися до святкування небесної літургії:

Обращете пред Богом благодать и славу,

В земных по благословит, а во Небѣ главу

За труды и подвиги ваши увѣнчает,

Праведен ест, за правду радость воздавает <...>

Во Церквѣ бо стояще, в Небѣ стоятъ мнимся... (арк. 57 зв.—58).

Наголошуючи на тому, що віряни мають пильно піклуватися, щоб не стати на заваді своєму ближньому в можливості взяти участь у Божественній Літургії, автор, посилаючись на апостола Павла («...перш над усе я благаю чинити молитви, благання, прохання, подяки за всіх людей...» (1 Тим. 2:1), закликає до взаєморозуміння між людьми: «Друг за друга молѣтесь...» (арк. 58).

Отже, у циклі «Літургія» свт. Йоан Максимович підкреслює, що життя вірян немислиме без поєднання з Христом, котре відбувається у звершенні Таїнства Євхаристії. Людина має зректись оманливих принад земного світу («игр, праздных слов» (арк. 57 зв.), «похоти прелестной», «богомерзких плясов», «безчинных бесѣд» (арк. 58)) і, віднайшовши внутрішню гармонію («Да пребудете в любвѣ кійждо со собою...» (арк. 58)), усвідомити своє земне призначення як служіння Богові. Звертаючись до людського сумління, автор підкреслює, що земне життя є лише випробуванням для людини на шляху до «утѣхи Небесной», Небесного Царства:

По земном пожитіи насладитесь класов,

В Небѣ благопріятных и благословенных,

Потрудившимся в Церквѣ приуготованных (арк. 58).

Зауважмо, що духовний поступ християнина, необхідною передумовою якого є «уподібнення до Христа, що настає в сопричасті з Церквою»²⁴, є наскрізним мотивом книги *«Алфавит собранный»*,

²³ Див.: Кунцлер М. *Літургія Церкви*.— С. 246.

²⁴ Шпідлік Т., Гаргано І. *Духовність грецьких і східних отців* / Пер. з італ. Я. Приріза, Р. Паранька.— Львів, 2007.— С. 122.

ривмами сложенный...». Цей аспект творчості свт. Йоана Максимовича залишився поза увагою літературознавців, тож і досі очікує на своїх дослідників.

Svitlana Zhuravlyova

**THE SYMBOLIC SPACE OF BYZANTIUM LITURGY
IN THE BOOK OF ARCHBISHOP JOAN
MAKSYMOVYCH «THE ALPHABET GATHERED
AND ARRANGED WITH THE RHYME»**

In the article the influence of liturgical tradition on Archbishop Joan Maksymovych's book «The Alphabet Gathered and Arranged with the Rhyme» has followed by the example of his poems collection «Liturgy», where the author shows his opinion about the main role of Eucharist Sacrament in the life of Christian. The author considers that Eucharist Sacrament plays the main part in a dialog between the Supreme and a human.

Олена Дзюба

**ГРИГОРІЙ САВИЧ СКОВОРОДА
ТА ВАСИЛЬ ТОМАРА: ЕПІЗОД ЗІ ВЗАЄМИН
УЧИТЕЛЯ І УЧНЯ**

У статті проаналізовано взаємини Григорія Сковороди та його учня Василя Томари. Зазначено внесок учителя у формування особистості свого учня та його подальшу долю.

Епістолярна спадщина козацького старшинського середовища XVIII ст. уможливилує реконструкцію родинного життя, побутування таких усталених моральних категорій, як вдячність батькам та вчителям, відданість родині, підтримка друзів та земляків. Однією з цікавих ілюстрацій взаємин між учнем та вчителем є, зокрема, й обговорюване далі листування Григорія Сковороди та його учня Василя Томари. Факт учителювання Григорія Сковороди в родині Стефана Томари детально висвітлено у дослідженні Леоніда Махновця¹, проте особистості самого учня, Василя

¹ Махновець Л. Григорій Сковорода. – К., 1972.